

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

За редакцією
В. П. Горбатенка, П. В. Мироненка

Київ
Видавництво Політія
2024

УДК 32 + 340 (031)
Е – 68

РЕЦЕНЗЕНТИ

МОКЛЯК Сергій Петрович – доктор політичних наук, професор.

ПАЛІНЧАК Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор.

САЧКО Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор.

ТИМОШЕНКО Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Наукової установи «Академія "Українська Політія"».
Протокол № 7 від 20-го листопада 2024 року.*

Е – 68 **Енциклопедія політики і права.** Наукове видання. За ред.
д.політ. н., проф. В.П. Горбатенка і д.політ. н. П.В. Мироненка.
Київ: Видавництво Політія, 2024. 788 с.

ISBN: 978-617-8166-09-0

«Енциклопедія політики і права» є унікальним міждисциплінарним науковим виданням, де вперше в Україні поєднано понад 700 наукових статей з політичної та правової наук, здатних слугувати фундаментальною базою для вироблення політичних рішень та моделювання політико-правових процесів у державному будівництві, забезпечення процесу євроінтеграції та навчального процесу для соціально-гуманітарних спеціальностей у закладах вищої освіти в сучасних умовах, у післявоєнний час та на майбутнє.

Наукове видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів та широке коло читачів, які цікавляться політичною та правовою науками.

ISBN: 978-617-8166-09-0

© Колектив авторів, текст, 2024.
© Видавництво Політія, 2024.

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА – сукупність установ, призначених для утримання у примусовій ізоляції девіантів, чия поведінка становить найбільшу загрозу для сусп-ва, через задеклароване державою вчинення ними «злочинів». Таке утримання може здійснюватися як для цілей відбування вже призначеного кримін. покарання за вироком суду, так і для цілей унеможливлення втечі від кримін. відповідальності, знищення доказів, тиску на свідків тощо (на стадіях досудового розслідування та судового розгляду). Пенітенціарні установи використовуються і для утримання осіб, затриманих на підставі екстрадиційного запиту з ін. д-ви, і які чекають на екстрадицію. Під час війни пенітенціарні установи можуть використовуватися для утримання військовополонених.

Термін «П.с.» має латинське походження та означає «каяття». Пенітенціарні установи саме з такою назвою та задекларованим на «каяття» спрямуванням набули поширення з кінця XVIII ст., коли ідея «пенітенції» – морально-реліг. виправлення – отримала монополію у філософ. та політ. виправданні ізоляції від сусп-ва найбільш небезпечних девіантів.

З огляду на особливості істор. розвитку та нац. законодавства поняття «П.с.» може тлумачитися як синонім понять «в'язнична система» або «виправна система» – залежно від назви самих установ, що формують пенітенціарну (в'язничну) систему (prison, jail, penitentiary, detention center, correction center, correctional facility, detention facility, remand center, remand prison, виправна установа, виправна-трудова установа, виправно-трудова колонія, виправно-трудова табір, виховна колонія, пенітенціарна установа, в'язниця тощо).

У Європейських в'язничних правилах використовується поняття «в'язнична система» (prison system), тоді як у Пояснювальній записці до Європейських в'язничних правил здебільшого використовується поняття «П.с.» (penitentiary system), де наголошується, що «термінологія варіюється від країни до країни, і в'язницями є, напр., пенітенціарні уста-

нови та виправно-трудова колонія, а відтак вони розглядаються як в'язниці для цілей цих Правил».

З організаційної точки зору у переважній більшості сучас. держав П.с. підпорядковані нац. міністерствам юстиції. У Раді Європи існує стандарт, що «в'язниці мають перебувати у підпорядкуванні органів влади, відокремлених від військового відомства, поліції та органів кримінального переслідування» (Правило 71 Європейських в'язничних правил).

Поняття «П.с.» використовується у двох значеннях: у вузькому – як система закритих закладів, призначених для утримання у стані примус. ізоляції девіантів, які вчинили «злочини». У широкому – це поняття включає й інші органи, що виконують кримін. покарання, не пов'язані з позбавленням волі, де такі органи сьогодні мають універс. назву «служба пробації» (probation service).

У будь-якій д-ві на формальному рівні П.с. декларується як аполітичний ін-т, місія якого полягає винятково у примус. ізоляції підозрюваних та обвинувачених (на стадії досудового розслідування та судового розгляду) та виконанні кримін. покарань (переважно з метою соц. реабілітації ув'язнених) з дотриманням міжнар., регіон. та нац. стандартів прав людини. Проте упродовж істор. розвитку нац. П.с. вони досить часто ставали символами політ. тиску й масштабних політ. репресій (виправно-трудова система СРСР, система концтаборів нацист. Німеччини, система виправних таборів КНДР тощо), незважаючи на офіційно задекларовані цілі «виправлення» девіантів та перетворення «злочинців» на «законослухняних членів суспільства» «відповідно до закону».

Сучас. пенітенціарні установи («виправні в'язниці») з'явилися в Європі та Сполучених Штатах Америки наприк. XVIII ст. для цілей контролю над зростаючим робітничим класом. Сучас. («виправна») в'язниця виникла разом з ін. ін-тами соц. контролю (сучас. школи, лікарні, військ. казарми, психіатр. клініки), хоча в юрид. літературі домінує підхід про «гуманізацію» як про першопричину появи «виправної» в'язниці.

З поширенням капіталіст. відносин було не лише посилено традиц. інструменти соц. контролю, а й створено нові. Нова пенітенціарна ідея була спрямована на розсосередження, розширення та проникнення соц. контролю («дисперсію дисципліни»), де фабрика, школа, завод, шпиталь, психіатр. клініка, казарма, військ. школа, засоби масової інформації, соц. допомога тощо стали елементами однієї системи соц. контролю.

Об'єктом сучас. («виправної») в'язниці стало формування нових людей – Homo Disciplinatus, які б перебували під «парасолькою» всеосяжного соц. контролю нового типу. В'язниця як машина – після паноптичного спостереження за девіантом та накопичення знання про девіанта – мала перетворити агресивного, неспокійного, імпульсивного та неконтрольованого «злочинця» на «ув'язненого», тобто на суб'єкта дисциплінованого. Незаможний неконтрольований злочинець мав бути перетворений на соціально безпечного пролетаря.

Реальна функція нової («виправної») в'язниці полягала у постійному відтворенні нового (буржуазного) соц. порядку навіть у найбільш обмежених соц. просторах. «Виправна» в'язниця стала концентрованим місцем, в якому класова гегемонія, що за часів Античності та Середньовіччя здійснювалася у ритуальних формах карального терору, почала раціонально розвиватися у рамках мереж дисциплінарних відносин нового типу. «Виправна» в'язниця як інструмент примусу та дисципліни отримала конкретну мету: утверджувати бурж. соц. порядок – чітке розмежування між світом власників та світом незаможних. Неконтрольований, а тому й небезпечний для соц. устрою девіант повинен був навчитися миритися з тим, що він незаможний, і при цьому не становити загрозу майну заможних.

Незважаючи на критику в'язниці як деструктивного ін-ту, що призводить до численних негат. соц., кримінолог. та екон. наслідків, задекларовану перевагу альтернат. ув'язненню покарань та посилення ролі служб пробації, кількість ув'язнених зростає. Про широке використання сучас. д-вами пенітенціарних установ як механізму соц. контролю, незалежно від назви, свідчить послідовне зростання в'язничного населення як на глобальному, так і регіон. рівнях. Станом на початок 2022 майже 12 млн осіб утримувалися у пенітенціарних установах по всьому світу. Враховуючи, що багато держав до цього часу втаємничують відомості про кількість ув'язнених у нац. П.с., заг. кількість ув'язнених цілком може перевищувати 12 млн осіб. Лідерами за кількістю ув'язнених були: США – 1,8 млн, Китай – 1,7 млн (плюс невідома кількість ув'язнених у місцях попереднього ув'язнення та ін. місцях позбавлення волі), Бразилія – 0,84 млн, Індія – 0,57 млн, Росія – 0,47 млн, Туреччина – 0,29 млн, Індонезія – 0,27 млн, Таїланд – 0,26 млн, Мексика – 0,24 млн, Іран – 0,2 млн, Філіппіни – 0,165 млн.

У законодавстві сучас. держав та міжнар. актах гол. метою кримін.покарання та відповідною місією П.с. декларується реабілітація (ресоціалізація, реінтеграція, соц. адаптація, перевиховання тощо) ув'язнених, хоча після «кризи реабілітаційного ідеалу», що мала місце у 1970-х рр. після публікації амер. соціологом Р. Мартінсоном дослідження («Nothing Works»), що спростовувала успіх будь-яких реабілітац. програм у в'язницях, традиц. реабілітаційна пенітенціарна парадигма була піддана ревізії. Однак Європейський суд з прав людини наголошує на необхідності надання виконанню кримін. покарань у місцях несвободи виключно або переважно реабілітаційної спрямованості. При цьому кара (відплата) залишається однією з цілей позбавлення волі. Так само осн. функціями ув'язнення є захист сусп-ва, у тому числі шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів. Законними пенологічними підставами ув'язнення є кара, залякування, захист сусп-ва та реабілітація (James, Wells and Lee v. the UK, Para 209; Dickson v. the UK [GC], Para 28; Murray v. the Netherlands [GC], Para 100; Mastromatteo v. Italy [GC], Para 72).

Наприк. XX – на поч. XXI ст. набув поширення феномен в'язничної приватизації, коли держави (США, Сполучене Королівство, Нова Зеландія, Австралія та ін.) віддають свої П.с. на нац. або регіон. рівні приватним акторам (здебільшого транснац. корпораціям), звільняючи себе від повсякденного управління пенітенціарними установами, проте залишаючи за собою функції контролю за дотриманням прав людини у П.с. Руйнування держ. монополії на «право карати», яка донедавна не піддавалася сумнівам, робить менш актуальними роль та місце д-ви у формуванні політики соц. контролю та реалізації відповідних наглядово-каральних практик.

Д.В. Ягунов